ФГОС

ХЫҒЫРЧАН КИНДЕ

2

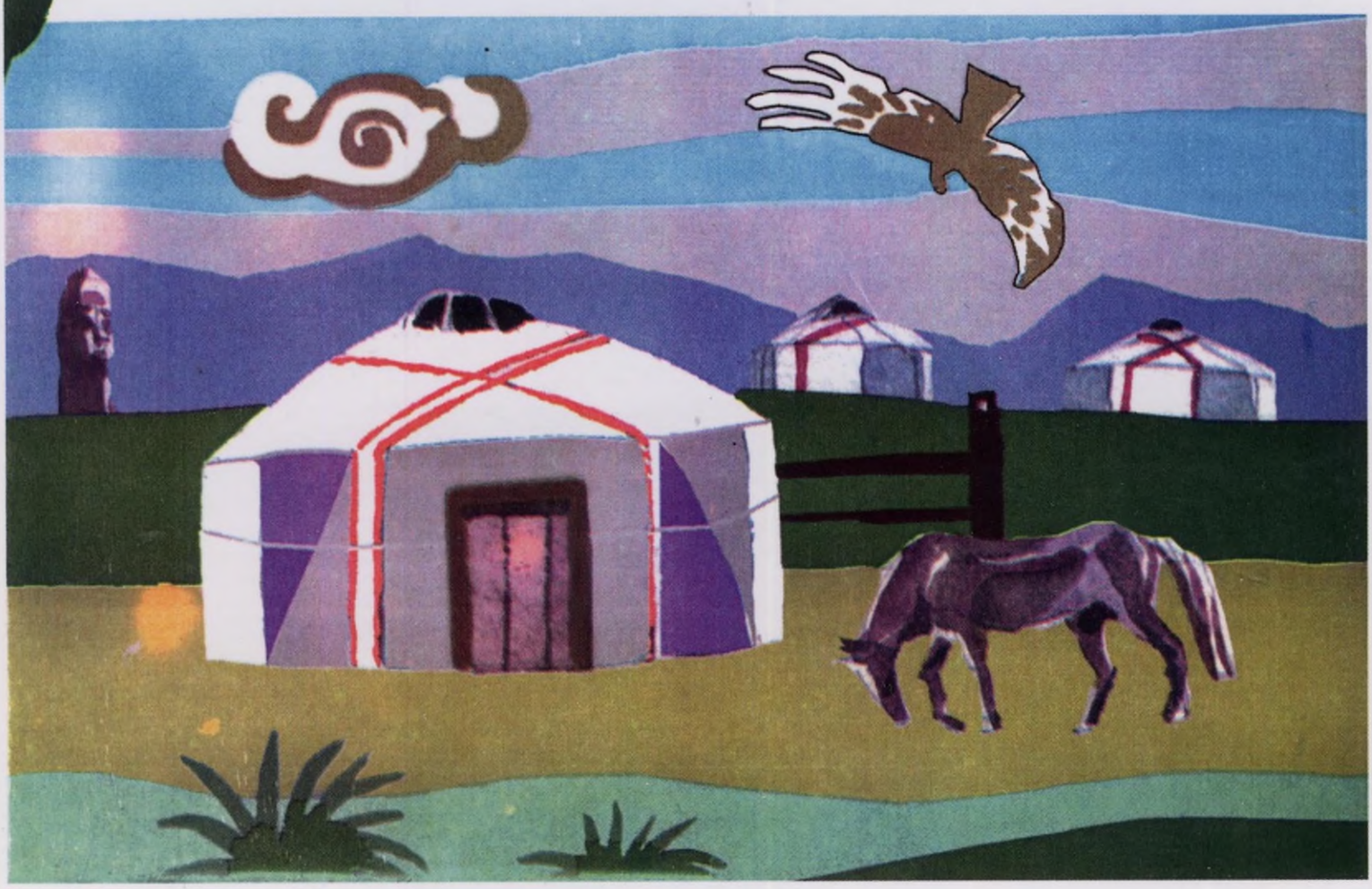

Хакас Республиканың Ӱгредіг паза наука министерствозы

ХЫҒЫРҶАҢ КИНДЕ
2 класс

Тиксі ӱгредіг учреждениелерге учебник

Россия Федерациязының Ӱгредіг паза наука министерствозынаң чарадылған

Нааҷылалып, ікінҷізін сығарылча

Ағбан
Хакас книга издательствозы
2013

УДК 373. 167. 1
ББК 74. 202. 4 я 71 (2 Рос-Хак)
Б 20

Учебникке экспертиза хоостыра Россиядағы наука академиязынаң
(10106-52/327 № 12.10.2012) паза
Россиядағы ӱгредіг академиязынаң
(01-5/7д-150 № 11.10.2012) чарадығ пирілген

А в т о р
ӱгредіг наукаларының кандидады *А. Н. Балгазина*

Н а у к а с а р и н а ң к о н с у л ь т а н т
ӱгредіг наукаларының кандидады, доцент *М. П. Боргоякова*

Р е ц е н з е н т т е р:
ӱгредіг наукаларының кандидады *М. П. Боргоякова;*
З. И. Султрекова

Хығырчаң кинде. 2 кл.: тиксі ӱгредіг учреждениелерге учебник.=
Б 20 **Литературное чтение. 2 кл.:** учебник для общеобразовательных учреждений / А. Н. Балгазина. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2013. – 184 с.: хоос.

ISBN 978-5-7091-0627-7

УДК 373. 167. 1
ББК 74. 202. 4 я 71 (2 Рос. Хак.)

© Балгазина А. Н., 2013
© Сагалаков Г. Н., хоостар, 2013
© Хакас Республиканың Ӱгредіг паза наука министерствозы, 2013
© Хакас книга издательствозы, 2013

Аарлығ хығырығчы!

Пу киндеде син олғаннарға өнетін чайалған литература тоғыстарынаң танызарзың паза иптіг, сіліг хығырарға ўгреніп аларзың. Пістің аға-ууҷаларыбыстың пай тілі нымахтарда, чоохтарда халған. Оларнаң таныссаң, пілізің хозылып одырар. Ідөк писатель, ибіркізіндегі чуртас көрімнеріне хайхап, оларны пічікке кир салғанын оңараразың. Аның хыйға сағыстарынаң чаразып алай талазып, позыңның көрізін алғыдарзың. Соонаң позың хығырған, көрген нимені хоос сөстернең чоохтирға көнігерзің.

Литература пасха наукаларнаң, искусственаң палғалыстығ полчатханын іле сизінерзің.

Хакас литературазының жанрларына төстеніп, сіліг, хоос, пай чоохтығ поларыңа ізенчем. Чоныбыстың чахсы кибірлерін, сизініп, тилідерзің, оларнаң чуртазыңда тузаланарзың.

Танығлар:

📖 – ўгретчі хығырча
○ – литература оңнағлары
■ – идер тоғыстар
● – сиспектер, сөспектер
? – сурығлар

Михаил Еремеевич Киль-чичаков 1919–1990 чылларда чуртаан. Төреен Асхыс чиріндегі Чоғархы Төө аалда. Чон поэді, тахпахчы, нымахчы полған. Позының чонының тархынын, кибірлерін, аның пай тілін ётіре пілген. Хакас чирін ол чіли пір дее чайаачы ус саблап салбаан полар, неке. Ол аның кибелістерінде, тахпахтарында, хонмас чарых күн чіли, чалтырап турча. Читі хыллығ чатханын алып, тіллендір сыхса, поэттің төреен чирі, «соохха тоңмас, күнге дее соолбас» хара суғлары, тастаң тасха атығып ахчатхан Төө сууҷағы, «пөзік, муғуй[1] ах тасхыллары» харахха сах піди көрінҷең.

Хакасиям минің

Төріткен чирім, Хакасиям минің,
Маға күлінче чарых оттарың.
Чалбах чазыларың, пөзік тағларың
Пір дее ундулбас минің чүреемде.

Хайда даа чөрзем, сағызым синде,
Чарых күнніг чир, Хакасиям минің.

---

[1] М у ғ у й – илбек күстіг, чоон.

Чир хомзынмаспын синінең хада,
Хыйа парзыннар прай чобағлар!

М. Кильчичаков

? 1. Пу кибелісті хығырған соонда хайдағ көө сині абытча? Хайди хығыраразың аны: *мөңіс көңніліг, өріністіг, погдархап?*
2. Хайдағ сөстер хати пазылтыр? Син аны хайди хығыраразың? Хайди син аны оңарчазың?
3. Поэт Хакасияа хынызын хайдағ сөстернең піске читірче? Кибелістең таап, хығыр пир.

■ Хати пазылған сөстерні ипти хығырарға кирек-телче.
Кибелісті көрбин чоохтирға үгрен сал.

■ Син позыңның төреен-өскен аалыңнаңар чоох пас көр. Иң артых тоғыстарны класста таныхтирға. Пасха тоғыстардаң көзідіг дее идерге чарир.

Көзідімге, пістің писательлерібіс төреен-өскен аалыҷахтарынаңар, өкерсініп, хынып пасчалар.

Ут чазылары

Пии аймағында Ут аал пар. Ол аал тың истіг чирде турча. Аал тобыра Ут сууҷах солбырапча. Аалның индіркі саринда тағлар, че чоғар иде хыри-пазы чох хыралар. Хыралар тигір төзінзер тартылчалар. Хыраларның көбізі тағ хабырғали

чат парыбысхан. Чайғызын чазы-пӱктер кӧк плиснең чабынчалар. Кӱскӱ мында позының пайынаң сіліг. Ағастарның алтын пӱрлерінең нимес, че ибіркі хыралардағы тамахтарынаң. Аар пазахтығ пуғдай, талай салғағы чіли, танға абыдыл турча.

«Ленин чолы» газетадаң

Сергей Ильич Чарков 1922–1977 чылларда чуртаан. Ағбан пилтірі аймағындағы Чарков аалда төреен. Ол көп чыллар журналист полып тоғынған. «Ленин чолы» газетаның хабарҷызы полып, Хакас чирін прай тобыра чӧр салған, чонның чуртазынаң, оңдай-кибірлерінең ӧтіре таныс полған. Хакас литературазында көрімніг іс артыс салған. Аның чуртасха хынчатхан чоохтары «Пастағы таныстарым» чыындыда сыхханнар. «Ах Ӱӱс хазында» улуғ чоох паза «Айдоң» ойын пас салған.

Тастар аалым

Тастар аалым – ыраххы пурунғыдаң чон чуртаан чир. Аал изере парған пӧзік тағ-сыннар тӧзінде турча. Аалның ортызында суғ орны

чатча. Көрзе, чатчатхан інекке төөй. Аны көріп, хайди кödіріп алар тіп, хол ла саап, ибінзер нандыра пастырыбыстыр. Иртен, кўрес полбас тіп, хабар искірібістір.

Амды ол тас ибіре көп чоох-чаах парча. Ол тас «Софрон тазы» адал парған.

Г. Аёшин

? 1. Ноғадаңар андағ килкім тас «Софрон тазы» тіп адал партыр?
2. Асхыс чиріндегі пуох тасха төөй тасты хайди адапчалар, пілчезің ме? Ол тасты «Чебодаев тазы» тіп адабохчалар. Андағ чоохты истерге киліскен ме?
3. Тас кödірҷең марығ хакас чонның пурунғы кибіріне саналча. Син андағ кибірні көңніңе алчазың ма? Арса, оолағастар аразында андағ кўстіг кізі табылар, я!
4. Кўстіг ир кізілердеңер чоох парза, пу сöспек килізерҷік пе?

● **Кізі кўзі тик парбинча,**
Кізі ханы тик халбинча.

Ікі кинек

Мин ол туста сағал öскелек
Чиит гвардейскай солдат полғам.
Ржев алтында пір öкерек
Дуб мині өлімнең ал халған.

Ыырҷы тастаан гранатаны
Тохтатхан ол хатығ көксінең.
Арғыс чіли хуҷахтап аны,
Алғыс пирчем пір-ікі сөснең:
– Тіріг айланзам чир-суума,
Тузаңны пір дее ундубаспын.
Чӱс час ас парған ууҷама
Синнеңер чоохтап пирербін.
Ыраххы Ағбан хазынаң
Хайди даа синзер килербін.

Пу чайғызын дуб арғызымнаң
Пазох тоғасхам ікінҷізін.
Турчабыс ам піс, ікі кинек,
Сағысха киріп аар чылларны.
Ікібістің холыбыс синек,
Хайди ундирбыс ирткен чааны?
Ханның палығ чазыл таа парза,
Сорыптары орнында халча.
Чалғыс ағас сынып таа парза,
Че чилегезі чирде халча.
Піс көрген хорғыстығ чааны
Ам өскен төллер көрбезін!
Сіліг пістің чазыларны
Паза ыырҷы типсебезін!

М. Кильчичаков

? 1. Михаил Кильчичаков кибелізін ноға іди адап салған полҷаң?
2. Пу кирек хайдағ чаада полған?
3. Илбек Ада чааның Чиңіс Күні хаҷан таныхталча?

■ Хакас чирінің көп матыр ооллары Илбек Ада чаада чааласхан. Көбізі айланмаан. Совет Союзының Матыры атха турысхан хакас оолларны пілчезің ме?

Михаил Иванович Чебодаев
Николай Егорович Доможаков

■ Чон чайап салған сөспекті хайди оңарчазың? Чарыт пир.

● **Атхан ух айланмаҷаң,**
Алып кізі чалтанмаҷаң.

9 Майны – Чиңіс Күнін – Россия паза пасха даа хазналар таныхтапчалар. Пістің Хакасиябыс 62 муң оол-хыс чааға ысхан. Олар постарының чир-суу үчүн махачы чааласханнар. 32 чааҷы Совет Союзының Матыры пөзік ат алған. 15 чааҷы Слава орденнің толдыра кавалері полыбысхан. Оларның аттары Ағбандағы Чиңіс паркында хумартхы тастарда пазыл парған. Илбек Ада чаа 1941–1945 чылларда полған.

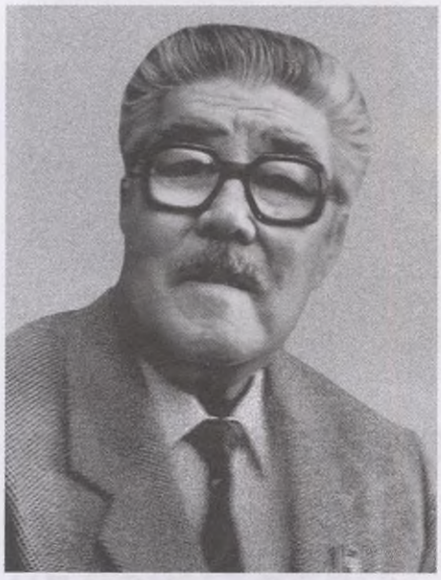

Михаил Еремеевич КИЛЬЧИЧАКОВ

Чир-суубыстың көгҷізі

Чалаас олған тузын сағысха киріп, Михаил Еремеевич Кильчичаков, позы даа чахсы пілінмин халып, кибеліс сöстерінең чоохтанып пастабысхан.

Төріткен чирім, Хакасиям минің!
Маға кÿлінче чарых оттарың.
Чалбах чазыларың, пöзік тағларың
Пір дее ундудылбас минің чÿреемде...

Чох, чох, пу хоос сöстер андар постары ла кинетін чиде салбааннар. Чайаачы ус төреен-öскен чірінеңер пірее чахсы кибеліс пас салар-ға көместең тимненіп одырчатхан. Москвадағы саблығ писательнернең дее чапсых тоғазығ парчатса алай хыйға учёнайның хыныг лекциязын исчетсе дее, арғыстарынаң хада

көгліг тынанчатса даа, ол Хакасиядаңар удаа сағын парыбысчаң. Ибзер хайди най ла тың тартылчатханын, пірее хати чӱрее хайди тибіреп килчеткенін хоос сӧстер пастыра кӧзіт пирерге хаңанох сағын чӧрчеткен. Че ағаа айтыс пирбинчеткен кибеліс ноға-да пір дее пазылбин турған. Ағаа сыбыра ниме-де читпинчеткен чіли пілдірңең. Анаң, хаңан кӧӧк табызын ис салғанда, ол читпинчеткен «ниме-де» табыл парғанға тӧӧй пілдірген. Хайда-да хаңанох чідір салған най ла кирек нимені таап алған кізі чіли, ниик ле тыныбысхан. Сах андох аның харах-тары алнынңа хаңанох таныс нанңыларының омалары, Хакас чирінің аймах пулуңнарындағы хайхастығ сіліг орыннары іди ле изере иртіс сыхханға тӧӧй пол партыр.

А. Султрековтинең

- Амды син саблығ хакас поэттің пу кибелізін ідӧк ӧрчіліг хыныснаң чоохтап пир.

ТАПТЫРҒАС

Аарлығ хығырығҷы! 3
Хакастарның өбекелері 4

Олғаннарға литература

Чайғызын ӱс аалда полғам 6
Көгліг ойын сананыстары 7
Улуғ хайхас. *И. Пантелеевтин тілбестеен В. Мамышева* 9
Чис Найка 11
Тайға ээзі *(Аңчының чоогы)* 12
Олған тузым. *С. Инкижеков* 13
Пір піс, ікі іңе 15
Пала тізіне. *Я. Тисперековтинең* 16
Пастағы урокта. *А. Барто* 18
Книга. *М. Чебодаев* 20
Кізі хылии – ады хоостыра. *Н. Табакова* 20
Хаби. *А. Халларовтинең* 22
«Хароолахтың харындас...» 23
Ӱтертістер 23
Узу, узу, палаҷаам 24
Аттардаңар 24
Інектердеңер. *М. Карачаков* 26
Нинҷе тамах кір парар? *К. Чистобаев* 27
Палыхтың пӱдізінеңер. *Н. Кандыков* 29
Хармахтапчабыс. *Т. Балтыжаковтинең* 31
Позыңны сыныхта 32

Литература паза искусство

Хомысчы. *Г. Кичеев* 33
Чиит хайҷы. *Г. Кичеев* 36
Хайҷы паза чатхан (нымах) 40
Чатхан. *В. Майнашев* 43

Чатханым. *Сöстерi А. Халларовти, кöö Г. Танбаевти* 45
Чатхан (Нымах) 47
Позыңны сыныхта 49

Литература паза хоосчылар

Тун пайрам (хоос). *В. Кызласов* 51
Тун пайрам. *В. Данилюктин тiлбестеен М. Баинов* 51

Тахпахтар, ырлар, сарыннар

Чӳреем öрiнче *(Чон тахпағы)* 53
Тахпах. *С. Кадышев* 54
Iңенiң часказы. *Сöстерi Е. Тыгдымаеваны, кöö Г. Челбораковти* 54
Хысхыңах. *И. Добров* 57
Ӳгӳнiң сыыды 59
Хусхун тахпағы 59
Чити палалығ кӳске ыры. *В. Майнашев* 60
Позыңны сыныхта 61

Хормачы чоохтар

Сыын мӳӳзiнде хозаннар. *И. Костяков* 63
Хыйға пала. *Т. Солбанах* 68
«Узу, минiң Уйлаңағым» 69
Азынада öрiнiс. *И. Добров* 69
Ӳгренңее. *Г. Кичеев* 70
Хормачы хозанахтың ыры 71
Ханалңостар 72
Позыңны сыныхта 74

Хакас чонның нымахтары, кип-чоохтары

Iкi нанңы *(Нымах)* 78
Iкi харындас *(Нымах)* 79
Ӳс хыстығ иней-апсах *(Нымах)* 80
Абанаң Көрiк *(Кип-чоох)* 87
Алтын айах *(Нымах)* 88
Өкiс оолах *(Нымахтаң ӳзiк)* 94
Ирке оолах *(Нымахтаң ӳзiк)* 95
Хароолах *(Нымахтаң ӳзiк)* 95
Аба тӳзi. *Ж. Сагатаев* 96

Сиспектер 96
Сиспектер. *И. Добров* 99
Сиспектер. *С. Маршак* 100
Тигір тўбіне чидербіс. *И. Добров* 101
Чылтыстар. *А. Топанов* 103
Позыңны сыныхта 104

Аймах чоннарның нымахтары

Хан паза ирен *(Орыс чонның нымағы)* 106
Ўс пиҷе *(Татар чонның нымағы)* 109
Көөк *(Ненец чонның нымағы)* 111
Позыңны сыныхта 114

Хакасия – литературада

Төреен сөс. *Г. Казачинова* 117
Хакасия. *С. Добров* 117
Хакасиям минің. *М. Кильчичаков* 119
Ут чазылары..... 120
Тастар аалым. *С. Чарков* 120
Кўргенніг чазы. *М. Чебодаев* 122
Хайадағы порчо. *А. Тюкпеев* 124
Чазыдаңар ыр. *В. Кобяков* 126
Уйбат чазызы. *М. Кильчичаков* 127
Чазы. *С. Чарков* 127
Тасхан суғ. *В. Угдыжеков* 128
Чобат суғ. *Н. Доможаков* 130
Харғана. *В. Майнашев* 130
Мўндўргес. *И. Миягашев* 131
Часхы. *П. Штыгашев* 132
Абазанаң тоғазығ. *М. Чебодаев* 133
Хуртуйах тас. *В. Бутанаев* 136
Таңма. *Г. Кичеев* 137
Ирбен ызы. *В. Майнашев* 137
Чир-суубыс аттары. *В. Бутанаевтинең* 138
Софрон тазы. *Г. Аёшин* 142
Ікі кинек. *М. Кильчичаков* 143
9 Майны – Чиңіс Кўнін 145

Хумартхы обаа тас. *М. Туран* 146
Амыр чуртас. *С. Михалковтин тілбестеен М. Одаев* 147
Позыңны сыныхта 148

Литературнай нымахтар, баснялар

Пістің чонның нымахтары. *А. Султреков* 150
Алып оол. *А. Майтакова* 154
Чилбіген. *В. Майнашев* 158
Буратино, азбуканы садып, көклөлер театрына билет алча. *А. Толстойнин тілбестеен Е. Абдина* 158
Улуғзырхос харға *(Басня). И. Топоев* 161
Харғанаң Көөк *(Басня). Н. Тиников* 163
Позыңны сыныхта 164

Писательлер

М. Е. Кильчичаков 167
А. В. Килижеков 169
А. В. Тюкпеев 171
Позыңны сыныхта 173

Хакас литература произведениелерін пасталығ школада үгренерінде үгретчее хай пірее полызығлар 175

Хайди син чоохтасчазың. Тест 178

Учебное издание

Балгазина Алефтина Николаевна

ЛИТЕРАТУРНОЕ ЧТЕНИЕ
2 класс

Учебник для общеобразовательных учреждений

Ст. методист *Н. А. Толмашова*

Редактор *О. П. Субракова*

Компьютерная вёрстка *Л. Г. Топоевой*

Подписано в печать 28.06.2013. Формат 70x90 1/16. Гарнитура Arial.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 11,0. Тираж 700 экз.
Заказ № 3002.

ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство»,
655017, г. Абакан, ул. Щетинкина, 75-18н

Отпечатано в ООО «Кооператив «Журналист»,
г. Абакан, ул. Советская, 71,
тел.: (3902) 226-206, 224-338

ISBN: 978-5-7091-0627-7